

Zwemmen in 's-Hertogenbosch in de 19de en vroege 20ste eeuw

J.M.J. Willems

Enige maanden geleden werd het Sportiom geopend. Een luxe sport- en recreatiecomplex dat onder meer het Brabantbad aan de Grobbendoncklaan vervangt. Nu dit overdekte zwembad gesloopt wordt, dringt zich de vraag op waar de oorsprong ligt van de Bossche zwembaden. Dat het oude Brabantbad voortkomt uit het openluchtzwembad de IJzeren Vrouw weet menig Bosschenaar. Maar hoe zit het met eventuele voorlopers van dit zwembad? Zoals uit de titel al blijkt is het niet de bedoeling hier een totaal overzicht te geven van de ontwikkeling van de zwembaden in 's-Hertogenbosch. De nadruk van het onderzoek ligt op de periode 1850 tot 1935.

Het aspect van de zedelijkheid

Eén van de problemen die met de aanleg van een zweminrichting in het verleden samenhang was het aspect van de zedelijkheid. Het (naakt)zwemmen in het openbaar werd door menigeen als aanstootgevend ervaren. Zo vaardigden op 18 augustus 1779 de Hoogschout en de Schepenen van 's-Hertogenbosch een verbod op zwemmen binnen de stad uit. Aanleiding hiertoe vormde het feit dat vele jongelui maar ook volwassenen "de onbeschaamheid hebben van aan de groote en kleine Hekels, aan den Bleik by den Papenhulst, in de Haven en meer andere plaatsen binnen deeze Stadt, in het oog der Menschen, zich moedernaakt uit te kleeden en in het water te swemmen tot geen geringe aanstoot van het Publik".

Overtreders van dit verbod werden zwaar bestraft. De boete bedroeg 3 gulden waarvan de helft voor de officier en de andere helft voor de aanbrengrer was. Kon de overtreder dit niet betalen dan werd hij voor acht dagen op water en brood in de Gevangenpoort gezet. Ouders en voogden werden uitdrukkelijk aansprakelijk gesteld voor het gedrag van hun kinderen en pupillen.¹

In de negentiende eeuw gold nog steeds een verbod op zwemmen in het openbaar. De gemeentelijke verordening verbood het zwemmen indien de zwemmer binnen 300 meter vanaf straten, wegen of huizen zichtbaar was.

Het zedelijkheidsvraagstuk kwam regelmatig in de vergaderzaal van de gemeente ter sprake. Tijdens een discussie omtrent het al of niet aanleggen van een badinrichting, merkte raadslid Hohman in 1883 op dat met een badhuis alleen niet volstaan kon worden. Zijns inziens moest er ook een zwembad komen in het belang van de zedelijkheid, "die als men gaat wandelen door zwemmende personen van de wandelwegen zichtbaar is dikwijls gekwetst wordt".

Raadslid Van der Does de Willebois meende in dezelfde vergadering dat als het baden en zwemmen in wateren voor het publiek zichtbaar verboden was, er ten minste ééne plaats aangewezen behoorde te worden waar het toegelaten was. Ook de rechterlijke macht was van mening dat men niet alleen diende te verbieden, maar tevens een mogelijkheid moest bieden om legaal baantjes te trekken.² Het gemeente-

lijk zwembad werd gerealiseerd, maar wel met een hoge schutting eromheen om inkijk tegen te gaan.

Dit betekende niet dat eenieder er ook gebruik van kon maken; aan het eind van de 19de en begin 20ste eeuw was scheiding van de seksen heel gewoon. In eerste instantie mochten alleen mannen gebruik maken van de zwemgelegenheid, vrouwen niet. Na verloop van tijd werd dit versoepeld en mochten vrouwen op speciale tijdstippen zwemmen. Wanneer dit voor het eerst werd toegestaan, is niet duidelijk, maar waarschijnlijk was dit in 1905 al het geval. In de berekening van de bouw van een nieuw zwembad bij fort Antonie werd namelijk uitgegaan van

Rondom het gemeentelijke zwembad in de Aa was een hoge schutting opgericht om inkijk te voorkomen. De schutting verloor deels haar functie door de bebouwing van de Pelssingel: vanaf de eerste verdieping en de zolder keek men uit op de zwimmers. (Foto: Stadsarchief).

“een geregeld bezoek van 80 dames en meisjes en van 250 heeren en jongens”. Een hard gegeven krijgen we in 1909 als melding gemaakt wordt van het scheiden van mannen en vrouwen. Van 1925 is een overzicht bewaard gebleven met de openingstijden van de gemeentelijke bad- en zweminrichting voor het publiek. Hieruit blijkt dat de dames dagelijks van 11.00 tot 14.00 uur van het zwembad gebruik mochten maken met uitzondering van de zondag, dan oefende de Bossche Reddingsbrigade.³

Militaire zwemschool te 's-Hertogenbosch

Rond het midden van de 19de eeuw deed zich een kentering voor in het denken over zwemmen. Niet alleen werd het kunnen zwemmen van belang geacht om zichzelf of anderen te redden indien men te water raakte, het werd ook meer en meer beschouwd als een goede oefening die kracht en gezondheid aan het lichaam gaf.⁴

Tekening gedateerd 1859 van de eerste permanente militaire zwemplaats voor 's-Hertogenbosch. Voorheen had een militaire zwemkom bij fort Orthen dienst gedaan, maar deze was tijdelijk van aard geweest. (Tekening BAM naar ARA, Departement van Oorlog. Plans van Gebouwen, micro 699).

De eerste aanzet tot de bouw van zwembaden in Nederland werd gegeven door het Ministerie van Oorlog. Juli 1843 deed de minister een circulaire uitgaan waarin betoogd werd dat "in een land als het onze, eene voldoende bedrevenheid in het zwemmen voor een ieder van belang is en wel inzonderheid ook voor den soldaat, die daarvan in den oorlog zeer dikwijls het nut kan ondervinden". De provinciale commandanten werden in dit schrijven opgeroepen zich in te zetten voor de bouw van zwembaden.⁵

Uit de archieven blijkt dat nog vóór de oproep van de minister plaatsvond al enkele initiatieven in deze richting genomen waren. Het was de provinciaal commandant van Zuid-Holland die als eerste resultaat wist te boeken. Hij was in overleg getreden met het Haagse stadsbestuur en had deze bereid gevonden mee te werken aan de oprichting van een zwemschool voor zowel burgers als militairen. Op kosten van het stadsbestuur werd een zwemplaats ingericht en een daarbij benodigde verplaatsbare houten loods alsmede een zwemschuit vervaardigd. Van militaire zijde werd een officier met de oprichting en directie van de zwemschool belast.⁶ Ook in 's-Hertogenbosch waren al in een vroeg stadium pogingen ondernomen om tot zwemondericht te komen. Zo richtte

de provinciaal commandant van Noord-Brabant, op initiatief van de officieren van de vesting 's-Hertogenbosch, een verzoek aan de minister om de gracht van het fort Isabella geschikt te maken voor het geven van zwemondericht aan de manschappen der Korpsen Infanterie en Artillerie te 's-Hertogenbosch. De minister reageerde enthousiast en stelde voor met het stadsbestuur en eventueel de Gouverneur van de provincie rond de tafel te gaan zitten om een en ander te bespreken.⁷ Dat contact met de civiele autoriteiten opgenomen moest worden, lag waarschijnlijk daarin dat de minister niet te veel geld in de bouw van de zwembaden wilde steken. Indien mogelijk moesten de gemeentebesturen voor een deel van de kosten opdraaien.

Volgens de notulen van de Bossche gemeenteraad blijkt inderdaad een brief te zijn binnengekomen van de Gouverneur van de Provincie waarin deze het stadsbestuur uitnodigde in overleg te treden met de plaatselijke commandant van de vesting om te komen tot de oprichting van een burger- en militaire zwemschool. De gemeenteraad stuurde deze brief door aan Burgemeester en Wethouders met het verzoek de zaak af te handelen.⁸ Er vonden gesprekken plaats tussen B&W en de plaatselijke commandant. Maar klaarblijkelijk kwam men er in eerste instantie niet uit want de commandant stuurde een brief aan de gemeente met het verzoek om een afdoend antwoord op de vraag of de stad al dan niet een zwemschool wilde. Uit de reactie van B&W blijkt dat deze hier niet aan wilde meewerken: er was geen geschikte plek te vinden en er was geen geld.⁹

Uit het archief van het Ministerie van Oorlog blijkt dat ook elders in het land de oprichting van zwemscholen stagneerde, voornamelijk omdat er geen geschikte locaties voorhanden waren. Het ministerie deed daarom een verzoek om informatie

uitgaan. Men wilde weten welke vestingen in aanmerking kwamen om in de gracht een zwemplaats in te richten en welke de kosten waren. Ook wilde men tekeningen ontvangen met daarop aangegeven welke gedeelten van de grachten het meest geschikt waren. De bouw van de zwemplaatsen was namelijk onderworpen aan een restrictie: er mochten geen werken verricht worden die nadelige gevolgen zouden hebben voor de verdediging van de vestingen, tenzij de werken snel en zonder veel kosten konden worden afgebroken.¹⁰

Medio juni 1844 kwamen de gegevens over 's-Hertogenbosch binnen. Het bleek dat de grachten van 's-Hertogenbosch niet zo geschikt waren voor het oprichten van een zwemschool. Gedacht werd aan de gracht bij het Vughterfront, maar de kosten zouden hoog uitvallen. Het beste zou zijn te wachten tot de herstelwerkzaamheden van de vesting een aanvang genomen hadden. De aanleg van de zwemschool kon dan uit een ander potje betaald worden.

In de tussentijd moest men zich maar red- den met de zwemplaats gelegen vóór het fort Orthen zoals de laatste twee jaar al gebeurde. Deze zwemplaats kon niet tot een permanente uitgroei, aangezien men andere plannen met het fort had.¹¹ Waaruit we dus mogen afleiden dat de eerste, weliswaar tijdelijke, militaire zwemschool in 's-Hertogenbosch in 1842 bij fort Orthen was aangelegd.

En dan laat het archief van het Ministerie van Oorlog ons enigszins in de steek. Alleen uit de index op de verballen blijkt dat er in 1845 een aanbesteding van een zwembad in 's-Hertogenbosch heeft plaatsgevonden. De stukken zelf blijken vernietigd. Uit de index valt nog op te maken dat het werk voor f 2.000,- werd gegund aan een aannemer genaamd Peeters.¹² Wel resten ons twee tekeningen, één uit 1845 waarop een zwemplaats te zien is in de voorgeacht van fort Isabella

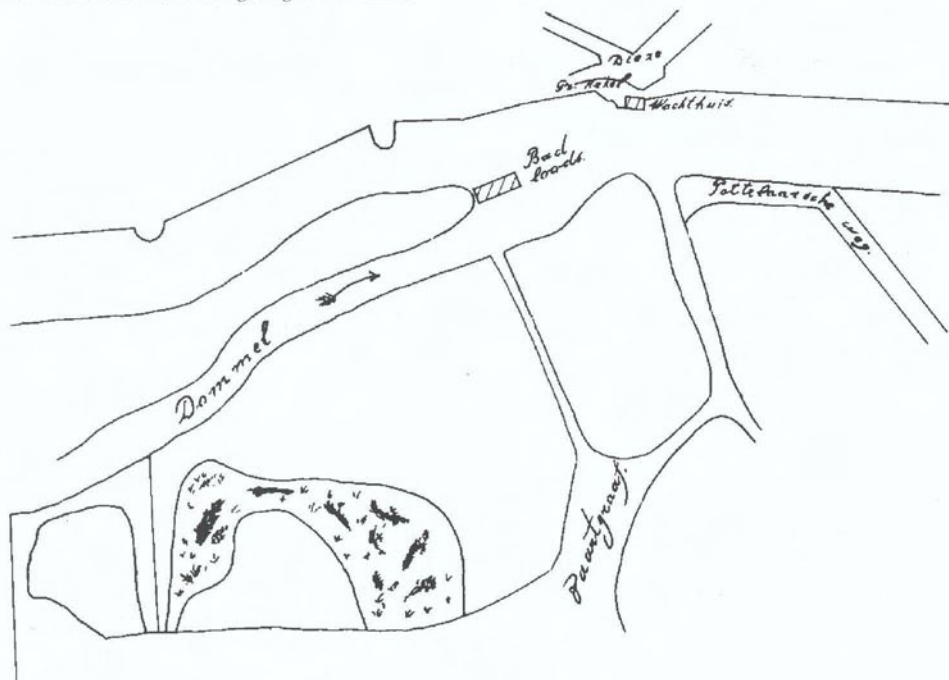
en één uit 1859 waarop een zwemplaats geprojecteerd is in de Dommel ter plaatse van het halve hoornwerk links van de Citadel.¹³

Zekerheid over welk van deze twee plannen gerealiseerd is, krijgen we pas midden jaren zestig van de vorige eeuw. Het waterschap de Dommel is dan van plan een sluis te bouwen in de linker Diezedijk tegenover de Citadel. Uit de correspondentie met het Ministerie van Oorlog blijkt dat het waterschap er bij de bouw voor moest zorgen dat het "daarbij gelegen, en tot zwemplaats voor het garnizoen ingerichte gedeelte vestinggracht, voor dat doel geschikt blijve". Bepaald werd dat de sluis geopend zou worden om het water van de zwemplaats te verversen en bij tijden gesloten, meestal voor de periode van 1 uur, opdat het garnizoen over voldoende zwemwater zou beschikken. De sluis stond onder beheer van de militaire genie.¹⁴

Overigens zal de plaats van de zwemkom niet alleen bepaald zijn door de afstand tot de kazernes en de aanwezigheid van stromend water, maar ook door het aspect van de zedelijkheid. Toch richtte het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch zich in 1868 tot het Ministerie van Oorlog met het verzoek een schutting op te richten bij het zwembad, opdat de zwemmers aan het oog van passanten onttrokken werden. De aanleg van de staatsspoorweg had namelijk tot gevolg dat veel (werk)lieden de zwemkom passeerden. Bovendien werd deze weg, die de verbinding tussen Engelen en 's-Hertogenbosch vormde, ook zomers veel gebruikt. Het liefst had het gemeentebestuur gezien dat het zwembad verplaatst zou worden, het lag immers volgens de gemeentelijke verordening te dicht langs de openbare weg, maar men zag wel in dat geen alternatieven voorhanden waren.¹⁵

Na de aannee van de Vestingwet van 1874 waarbij 's-Hertogenbosch niet meer

*Locatie van het eerste badhuis gelegen in de Dommel.
(Door BAM bewerkte tekening, origineel in ARA).*

als vesting van de eerste categorie geclassificeerd werd, kwam het zwembad weer ter sprake. Er bleken plannen te bestaan om aan het garnizoen nieuwe terreinen ter beschikking te stellen voor de aanleg van een exercitieveld en een zwemkom. Zowel het exercitieterrein als de zwemkom werden nabij de Hinthamerpoort aan het Hinthamereinde gerealiseerd.¹⁶

Het eerste particuliere badhuis

Terwijl de militairen van 's-Hertogenbosch vanaf 1845 over een zwembad beschikten, was er voor de burgers helemaal niets geregeld. Zoals reeds gezegd was er geen geschikte locatie en ook geen geld. Toch werd de roep om een zweminrichting steeds luider. Met name vanuit de hoek van de Gezondheidscommissie werd steeds vaker gewezen op de belangen voor de volksgezondheid. Meer en meer nadruk werd gelegd op het bevorderen van de (persoonlijke) hygiëne. Zou een zwembad voor 's-Hertogenbosch in eerste instantie misschien te duur zijn, dan moest maar eens gedacht worden over een badhuis.

Het zou tot juni 1858 duren voordat concrete stappen gezet werden: de heer W. van Beusekom, commissaris van de sociëteit Casino richtte zich tot de Minister van Oorlog met het verzoek een houten badhuis te mogen oprichten in de gracht buiten de Grote Hekel tussen de bastions Oranje en Baselaar.

Het rekwest van Van Beusekom werd voorzien van een advies van de Tweede Inspecteur van Fortificatiën 's-Hertogenbosch. Deze was van mening dat binnen de stad behoefte aan een dergelijke inrichting bestond en dat de plek die voor dit badhuis gekozen was, de juiste was: "Het water in deze gracht wordt dagelijks ververst door de naar de stad afstromende rivier den Dommel, eene plaats die zeker voor een badinrichting als het meest geschikt moet geacht worden". Wel was het maken van zulk een badhuis

aldaar in strijd met de Wet op de Verboden Kringen. Het vormde een obstakel in de verdedigings/vuurlinie van de vesting. Echter omdat "Het voornemen bestaat om de badinrichting op een vlot zoodanig te maken, dat die uitéén kan worden genomen, alsmede om daarvan *alléén* gedurende het badseizoen gebruik te maken, en het geheel des winters op te ruimen en op te leggen", was de inspecteur van mening dat ontheffing verleend kon worden.¹⁷

Ook de minister zag geen bezwaar. Er werd een akte opgesteld waarin bepaald werd dat het badhuis onder voorwaarden aangelegd mocht worden. De voorwaarden waren: indien nodig de pachters van de visserijen schadeloos stellen, bouwen in overleg met de militaire ingenieur luitenant-kolonel Pieter Noot en indien vereist moest afbraak of ontruiming binnen 24 uur zijn uitgevoerd. Zou dit laatste niet nagekomen worden, dan zou de Genie dit doen op kosten van Van Beusekom.¹⁸

Het badhuis is gebouwd maar erg lang heeft het waarschijnlijk niet bestaan. Uit de geheime raadsnotulen van 1863 blijkt namelijk dat het bestuur van een badhuis zich tot de gemeente gewend had met de vraag of deze de inrichting wilde overnemen gezien de hoge kosten. De gemeenteraad beschikte afwijzend.¹⁹

Enige jaren later kwam het badhuis nogmaals ter sprake in de gemeenteraad toen er gediscussieerd werd over de aanleg van een zweminrichting. De voorzitter merkte op dat "eenige jaren geleden alhier eene particuliere badinrichting opgericht is, deze heeft het eerste jaar goed gewerkt, het volgende jaar werd daarvan veel minder gebruik gemaakt en het derde jaar was de liefhebberij geheel verdwenen, zoodat met die inrichting geene rekening gemaakt werd en deze voor afbraak moest worden verkocht". Raadslid Hohmann meende dat de bedoelde inrichting twee nadelen had: ten eerste was deze gebouwd met geld verkregen door middel van het uitgeven van aandelen en dus moest er winst

dit verzoek en werkte een nieuw plan uit dat tijdens een geheime raadsvergadering werd besproken. Al snel werd duidelijk dat een en ander afhankelijk was van de aanstaande ontmanteling van de vesting. Pas als militaire terreinen aan het Ministerie van Financiën waren overgedragen, had de gemeente de mogelijkheid deze aan te kopen.

In afwachting hiervan besloot de raad een commissie in te stellen met als taak het bevorderen van de oprichting van een bad- en zweminrichting. Als leden van deze commissie werden benoemd: de raadsleden Pompe, Schlesinger en Vermeulen-Bouman. Tevens werd besloten in de begroting van 1876 een pro memoriepost op te voeren inzake de kosten voor de bouw van een bad- en zweminrichting in afwachting van de ontmanteling.²²

Een aantal jaren later stelde de bovengenoemde commissie voor een zwembad in te richten "ter zijde van den molen op het Hinthamereinde, achter de voormalige lunette aldaar". De kosten daarvan werden begroot op f 400,-. In eerste instantie werd de beslissing uitgesteld, er was discussie over de waterverversing, de toegankelijkheid en de zedelijkheid. Maar uiteindelijk werd het voorstel op 31 juli 1883 aangenomen, waarna de inrichting van het eerste gemeentelijk zwembad een aanvang nam.²³

Klaarblijkelijk was het zwembad niet naar ieders wens, want in 1898 vroeg een aantal particulieren, waaronder J. Dony en A. van Lanschot Jr., de gemeente toestemming een soort privé-zwembad in de Dommel nabij het Wilhelminapark te mogen aanleggen. De toestemming werd niet gegeven, diverse factoren spraken tegen dit plan: te geringe waterdiepte, inkijk, belemmering voor scheepvaart, etc. Als alternatief stelde de directeur gemeentewerken voor een zwembad bij fort Antonie in te richten. Maar hier werd vooralsnog niet verder op ingegaan. Een tijdje later kwam dit idee weer ter sprake.

Opvallend hierbij was de vraag of het een besloten zwembad zou moeten worden, dat wil zeggen alleen voor betalende bezoekers, of dat ook een openbaar gedeelte (voor niet-betalenden) aangelegd moest worden. Het lijkt erop dat men een scheiding tussen de vermogende en minvermogende Bosschenaren op het oog had.²⁴

F.M.L. Kerkhoff, de directeur gemeentewerken, meende dat het gemeentebad aan het Hinthamereinde uitstekend voldeed. De omwonenden aldaar hadden de meeste behoefte aan een zweminrichting en de toekomstige bouw van arbeiderswoningen in de buurt was een argument om dit bassin te behouden.

Voorts meende hij dat bij fort Antonie, mede gezien de hoge investering, gekozen moest worden voor een inrichting voor louter betalende bezoekers. Eventueel zouden de militairen van de op te richten Isabella-kazerne er op bepaalde uren ook gebruik van mogen maken.

Uiteindelijk is de bouw van het tweede zwembad niet doorgegaan maar de scheiding van de klassen wel. Uit latere correspondentie blijkt namelijk dat nogal wat inwoners, en dan wel de meer gegoeede burgerij, geen gebruik maakten van de gemeentelijke inrichting, maar van de in de nabijheid gelegen militaire zwemkom.²⁵

De militaire zwemkom opgeheven, het gemeentebad verplaatst

In de periode 1905-1920 valt weinig te melden over de zwemkommen. De schaarse archiefstukken maken melding van normaal onderhoud, de periode van openstelling (meestal van mei tot oktober), de openingstijden (van 6 uur 's ochtends tot dat het donker werd), etc.

Begin jaren twintig komt hier verandering in. De gemeente was al een tijdje in overleg met de militaire autoriteiten in verband met het opheffen van de militaire zwemkom. Deze belemmerde de waterafvoer van de rivier de Aa dermate dat dit

niet alleen problemen opleverde voor de stad zelf, maar ook voor de waterschap-pen stroomopwaarts. Verder waren rond-om de zwemkom twee nieuwe stadswij-ken in aanbouw, De Bossche Pad en de Hinthamerpoort, en de aanwezigheid van een zwembad tussen beide woonwijken werd vanuit het oogpunt der zedelijkheid minder geschikt bevonden.²⁶

Het Ministerie van Oorlog stond niet onwelwillend tegenover de opheffing. Als de overgebleven militairen - het garnizoen was sterk ingekrompen - gebruik mochten maken van het gemeentelijk zwembad dan was daar zeker over te praten. Wel diende in dat geval de waterverversing en de capaciteit van het gemeentelijk zwem-bad te worden vergroot. De gemeente zei toe hiervoor te zorgen en overeengeko-men werd dat de militairen driemaal per week telkens twee uren over de gemeen-te-lijke zwemkom konden beschikken. Bui-ten deze uren mochten de militairen en hun gezinnen kosteloos van het zwembad gebruik maken, ook op de uren dat ande-ren moesten betalen. Uiteindelijk bleek de capaciteit van de gemeentelijk zwemkom toch te klein; de zwemuren moesten ver-deeld worden tussen het garnizoen, man-nen, vrouwen, laag en normaal tarief. Er bleef niets anders over dan de militaire zwemkom in verkleinde vorm te handha-ven, waarmee het probleem van de water-afvoer wel opgelost werd. Het beheer van de militaire zwemkom kwam in handen van de gemeente die als huurder optrad.²⁷ Lang heeft deze situatie niet bestaan: eind 1926 kwam er namelijk een aanvraag bij B&W binnen voor het ter beschikking stel-len van een terrein tot stichting van een kerk (de voormalige Bartjeskerk) met pas-torie en patronaat in de nabijheid van de nieuwe woonwijken. Het terrein van de militaire zwemkom kwam daarvoor het meest in aanmerking. Er werd contact gezocht met het Ministerie van Oorlog dat hiertegen geen bezwaar aantekende zolang het garnizoen gebruik kon blijven

maken van het gemeentelijke zwembad. Na maanden van onderhandelen over de prijs kocht de gemeente het terrein aan voor een bedrag van f 2.000,-, waarna de grond gratis ter beschikking van het bis-dom gesteld werd.²⁸

Met het opheffen van de militaire zwem-kom stak het capaciteitsprobleem van het gemeentebad weer de kop op. Toen ook nog geconstateerd werd dat de waterkwa-liteit van de rivier achteruit ging, was het duidelijk dat ook dit zwembad in de Aa zijn langste tijd gehad had. Er werd omge-zien naar een nieuwe locatie. Dit zou het zwembad in de IJzeren Vrouw worden dat in 1934 in gebruik genomen werd. "De mooiste badinrichting van de provincie met een strandbad zoo goed als men dat slechts wenschen kan".²⁹ Maar ook dat is al weer verleden tijd. ■

Noten

1. Ordonnantie betreffende zwemverbod, afgedrukt in: P.J. van der Heijden, H. Molhuysen, *Kroniek van 's-Hertogenbosch. Acht eeuwen stadsgeschiedenis* ('s-Hertogenbosch 1981) 68.
2. Gemeente Archief 's-Hertogenbosch (GAHt), Gemeenteraad 1883, 6/7 no.3.
3. GAHt, Inkomende Stukken B&W, Index 1909 (no. 207A), no. 1659; Gemeentewerken (1920-1960), doos 16.3. 22.
4. 'Beknopte handleiding der zwemkunst, houdende algemeene en bijzondere regelen, om het zwemmen in zeer korten tijd te lee-ren, en anderen daarin te kunnen onderwij-zen' in: *Militaire Spectator*, dl. 13, nr. 1, 1844-1845, p.2.
5. Algemeen Rijksarchief (ARA), Gewoon verbaalarchief van het Ministerie van Oor-log/Defensie en daarbij gedeponeerde bescheiden 1813-1945, inv.nr. 3282, 4 juli 1843, B1.
6. Ibidem.
7. ARA, Oorlog/Defensie gewoon 1813-1945, -inv.nr. 3281, 24 juni 1843, no. A7; -inv.nr. 3282, 4 juli 1843, B1; 6 juli 1843, no. 5A.
8. GAHt, Stadsresoluties 1801-1920, Doos nr. 26, Notulen raad 1842-1843, 24 juni 1843,

- lid 3. Ontvangen van de Gouverneur van de Provincie, d.d. 13 juli 1843 (A no. 7 a 18, afd. Politie).
9. GAHt, Notulen B&W, 8 augustus 1843, Ag no. 111; 12 december 1843, Ag no. 396. De kosten voor de bouw van een zwemloods lagen op zo'n f 900,- en voor een zwemschuit op f 100,-. Daarnaast moest er natuurlijk nog geld uitgegeven worden aan beschoeiingen, afrasteringen, loopplanken, steigers etc. (ARA, Oorlog/Defensie gewoon 1813-1945, inv.nr. 3349, 27 november 1844, no. A11).
 10. ARA, Oorlog/Defensie gewoon 1813-1945, - inv.nr. 3320, 15 april 1844, A4; - inv.nr. 3349, 27 november 1844, A11.
 11. ARA, Oorlog/Defensie gewoon 1813-1945, inv.nr. 3349; 15 juni 1844 N. 72 en Nota, 20 juni 1844, Departement van Oorlog, Afdeling Personeel, 2de Bureau aan de Minister.
 12. ARA, Oorlog/Defensie gewoon 1813-1945, index 13917, p. 3153, 15 juli 1845, B16; 24 juli 1845, 51; 26 augustus 1845, 47; 17 september 1845.
 13. ARA, Departement van Oorlog. Plans van gebouwen, micro 618 en 699.
 14. Archief waterschap de Dommel. Inv.nr. 500, 23 juni 1864, no. 62G en GAHt, Notulen gemeenteraad, 15 oktober 1868, no. 15.
 15. ARA, Oorlog/Defensie gewoon 1813-1945, inv.nr. 3541, 3 juni 1868, no. 78G; GAHt, Notulen gemeenteraad, 16 juni 1868, no. 17; 6 juli 1868, no. 9.
 16. Rijksarchief Noord-Brabant (RANB), 1.6 In de provincie werkzame rijksorganen Noord-Brabant. 1.6.05 Defensie, 131.01 De dienst der Genie in de provincie Noord-Brabant, 1735-1979, Domeinenkantoren 1811-1941, Inv.nr. 465, A no. 38, Akte van 8 juni 1878 en A no. 40, Akte van 8 jan. 1879; GAHt, notulen gemeenteraad 11 januari 1878, no. 3.
 17. ARA, Oorlog/Defensie gewoon 1813-1945, inv.nr. 3439, 12 juni 1858; Tweede Inspecteur van Fortificatiën 's-Hertogenbosch, N 28M, 's-Hertogenbosch, 23 juni 1858; Ministerie van Oorlog, Bureau der Genie, 28 juni 1858, No. 29B.
 18. GAHt, Archief gemeentewerken, Bundel II. Vergunning verleend door militaire autoriteiten, nr. 16. (Vergunning 28 juni 1858. Akte 8 juli 1858).
 19. GAHt, Notulen gemeenteraad, 11 september 1863, no. 4.
 20. GAHt, Notulen gemeenteraad, 31 juli 1872, no. 28.
 21. GAHt, Correspondentie gemeentewerken, 27 augustus 1873 No. 191.
 22. GAHt, Notulen gemeenteraad (geheim), 4 augustus 1874, no. 4; GAHt, Notulen gemeenteraad (geheim), 28 oktober 1874, no. 4; GAHt, Notulen gemeenteraad 28 oktober 1875, no. 9 en Begroting 1876, p. 169 en 179.
 23. GAHt, Notulen gemeenteraad, 31 oktober 1882, no.6 en 16 juli 1883, no.22; GAHt, Correspondentie gemeentewerken 12 mei 1888, D no.126.
 24. GAHt, Correspondentie Gemeentewerken, 19 december 1898, No. 2674, J. Dony aan Raad; 16 januari 1899, No. O 48; Inkomende stukken B&W, 16 oktober 1905, no. 223.
 25. GAHt, Correspondentie gemeentewerken, 27 december 1896, Ag.no. 2656; 2 september 1909, no. 285; Inkomende stukken B&W, 16 oktober 1905, no. 223.
 26. GAHt, Archief Gemeentewerken 1920-1960. Doos 16. Map: Militaire zweminrichting 1923. Dossier 106, no. 1, 12 juli 1923.
 27. GAHt, Gemeentewerken 1920-1960, Doos 16, nrs. 1a, 1, 5, 10, 11.
 28. Idem, nrs. 72 en 88, 23 dec. 1927.
 29. *Als de dag van gisteren* dl.3, (Zwolle 1987) 69.